

इंझावात

ना. सी. फडके

रिया पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रिब्युटर्स

६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,

शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.

ajabpublications@gmail.com

इंझावात : ना. सी. फडके

© सुरक्षित

प्रकाशक

रिया पब्लिकेशन्स
६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.
riyapublications@gmail.com

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रिब्युटर्स
६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.
ajabpublications@gmail.com

अक्षरजुळणी

रावजी देसाई

मुखपृष्ठ

चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक

जयंत प्रिंटर

आवृत्ती

२२ ऑक्टोबर, २०१३

किंमत

₹ २३०/-

इंझावात

१९४२ च्या आंदोलनात ज्यांनी महाराष्ट्रातील एका जिल्ह्याचं नाव अजरामर केलं त्या भूमिगतांची साहसं, त्यांच्या प्रतिज्ञा, त्यांचे गुप्त बेत, त्यांचे पराक्रम कलह, जनतेचा विश्वास संपादण्याचे प्रयत्न, त्यांची ग्रामराज्यं, त्यांचा वनवास संपल्यानंतर जनतेकडून त्यांचे झालेले सत्कार व त्यांच्यात उद्भवलेले मतभेद या सर्व गोष्टींचं चित्रण करणाऱ्या या कादंबरीतील पात्रं, स्थळं आणि प्रसंग काल्पनिक पण सत्यावर आणि प्रत्यक्ष इतिहासावर आधारलेले आहेत.

मी 'झंझावात' कादंबरी कशी लिहिली ?

१९४२ च्या आंदोलनात सातारा जिल्ह्यातल्या भूमिगतांनी जी अभूतपूर्व अशी चळवळ केली तिच्यावर एक कादंबरी लिहावी असं फार दिवस माझ्या मनात येत होतं. या आंदोलनात कोल्हापूर शहरात व कोल्हापूरच्या आसपास क्रांतिकारकांनी ज्या गोष्टी केल्या त्यांची पार्श्वभूमी माझ्या 'शाकुंतल' कादंबरीसाठी मी उपयोगात आणली होती. परंतु चळवळीचं हुबेहूब चित्र त्या कादंबरीत रेखाटण्याचं स्वातंत्र्य मला घेता येण्यासारखं नव्हतं. जे ओझरते सूचक उल्लेख केले आणि त्या उल्लेखांच्या अनुरोधानं पात्रांच्या तोंडून जे विचार मी वदवले तेवढ्याबद्दलच ती कादंबरी सरकारकडून जप्त केली गेली, व व्यक्तिशः मला काही कमी उपद्रव सोसावा लागला नाही. आता मला जी नवी कादंबरी लिहावयाची होती तिच्यात तर बेचाळीसच्या चळवळीची केवळ पार्श्वभूमी मला वापरायची नव्हती, तर चळवळ म्हणजेच माझ्या कादंबरीचा मुख्य विषय असावा असा माझा संकल्प होता. अर्थात अशा स्वरूपाची कादंबरी लिहिण्याइतकं स्वातंत्र्य राष्ट्रीय सरकार अस्तित्वात असेल तरच लेखकाला घेता येईल ही गोष्टी 'शाकुंतल' कादंबरीच्या उदाहरणावरून उघड झाली होती. म्हणून बेचाळीसच्या चळवळीबद्दलची कादंबरी लिहिण्याचा हेतू जवळजवळ चार वर्षं मला माझ्या मनातच ठेवावा लागला होता. ही कादंबरी लिहावयाची झाल्यास तिला नाव काय द्यावं याचा तेवढा विचार मी मधूनमधून करीत असे. ही चळवळ थांबल्यानंतर आणि महायुद्ध आटपल्यानंतर हिंदुस्थानला कमी-अधिक अंशानं स्वराज्य मिळणार असा तर्क कुणालाही करता येण्यासारखा होता. हे जे स्वराज्य मिळणार त्याच्यासाठी एकीकडे युद्धाच्या रणभूमीवर हजारो हिंदी लोक मरत होते, आणि दुसरीकडे हजारो हिंदी लोक बंदिवास भोगीत होते अथवा सरकारनं जे हत्याकांड केलं त्यात मृत्युवश झाले होता. इतक्या प्राणांचा बळी दिल्यानंतर स्वराज्याचा उदय

होणार होता. या गोष्टीस अनुलक्षून माझ्या या नव्या संकल्पित कादंबरीला 'नरमेध' असं नाव देण्याचं कित्येक दिवस माझ्या मनात घोळत होतं. कधीकधी दुसरं एक नाव माझ्या नजरेपुढे येत असे. बेचाळीस साली महात्मा गांधींनी 'छोडो हिंदुस्थान' अशी घोषणा केल्यानंतर जनतेत जी जागृती झाली ती अभूतपूर्व होती. त्या जागृतीतून एक प्रकारचा प्रलय निर्माण झाला, आणि या प्रलयातून स्वराज्य केव्हातरी निष्पन्न होणार होतं हा विचार मी करू लागलो की मला शंकरानं आपला तृतीय नेत्र उघडला की प्रलयावस्था येते या पौराणिक कल्पनेची आठवण होत असे. आणि ती झाली की मला वाटत असे 'तृतीय नेत्र' असंही नाव माझ्या कादंबरीला शोभण्यासारखं आहे. अशा प्रकारे नावाबद्दल विचार करण्यापलीकडे मात्र मी काही विचार केला नव्हता. भोवताली जे जे घडत होतं त्याची आणि राजकीय परिस्थितीत जे बदल होत होते त्यांची कागदावर नव्हे तर मानातल्या मनात मी टिपणं ठेवीत होतो इतकंच. कादंबरीचं कथानक अशा प्रकारे रचावं किंवा कादंबरीत कोणकोणत्या पात्रांची योजना करावी इत्यादी गोष्टींचा विचार मी मुळीच केला नव्हता.

अशा स्थितीत १९४६ चा एप्रिल महिना उगवला. मुंबई प्रांतात काँग्रेसच्या मंत्रिमंडळाचा कारभार सुरू झाला, राजबंदी सुटू लागले, भूमिगत प्रगट होऊ लागले, माझ्या 'शाकुंतल' कादंबरीवरील जप्ती उठली. जी कादंबरी लिहावयाचं माझ्या मनात गेली तीन साडेतीन वर्षं होतं, ती लिहिण्याची वेळ आता आली हे उघड होतं; परंतु ती लिहिण्याचा आधी दोन गोष्टी मला करावयाच्या होत्या. पहिली गोष्ट ही की 'शाकुंतल' कादंबरीचं इंग्रजी भाषांतर करण्याचं काम मी फार दिवस मनाशी योजून ठेवलं होतं, आणि त्या कामाला आता विलंब व्हावयास नको होता. म्हणून ते काम मी आधी हातात घेतलं. ता. २६ मार्च १९४६ रोजी मी या कामाला प्रारंभ केला व २९ मे रोजी ते पूर्ण केलं. 'लीव्हज इन द ऑगस्ट वुइंड' असं नाव या इंग्रजी कादंबरीस देऊन त्याची प्रत प्रकाशकांकडे धाडून दिली. हे काम हातावेगळं झाल्यावर चळवळीवर जी मराठी कादंबरी मला लिहावयाची होती तिच्यासाठी आधी सातारा जिल्ह्यात चळवळीच्या काळात भूमिगतांनी ज्या ज्या गोष्टी केल्या त्यांच्या सविस्तर हकीगती प्रत्यक्ष त्यांच्या तोंडून समजून घेण्याचं काम मला आधी करणं आवश्यक वाटलं.

या हकीगतींची फुटकळ माहिती वृत्तपत्रांतून मला वाचायला मिळत होती; परंतु तेवढ्यावर माझं काम भागण्यासारखं नव्हतं. शिवाय सातारा जिल्ह्यातील भूमिगत

प्रकट झाल्यापासून त्यांच्याविषयीचं लोकमत झपाट्यानं वेगवेगळ्या अवस्थांतून चाललेलं मला दिसत होतं. हे भूमिगत प्रकट झाले त्याबरोबर जनतेकडून त्यांचा प्रचंड सत्कार झाला. परंतु ही सत्काराची लाट जितक्या वेगानं आली तितक्याच वेगानं ओसरत चाललेली स्पष्ट दिसत होती. मुंबई प्रांतात स्थापित झालेल्या काँग्रेस सरकारला भूमिगतांविषयी जरी विरोध वाटणं अशक्य होतं तरी त्यांचं प्रमाणाबाहेर कौतुक व्हावं हेही पसंत असणं अशक्य होतं, पुढे तर काँग्रेस मंत्रिमंडळातील एका जबाबदार सभासदांनी सातारा जिल्ह्यात दौराच काढला आणि प्रांतात राष्ट्रीय सरकार स्थापन झालेलं असताना भूमिगतांनी कोणत्या तऱ्हेचं राजकीय धोरण ठेवलं पाहिजे याविषयी स्वतःचे विचार सांगितले. त्यामुळे राष्ट्राच्या व्यापक राजकारणात यापुढे आपलं नक्की स्थान कोणतं याचा शांत विचार भूमिगत क्रांतिवीरांना करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. आणि इतकं झाल्यावर भूमिगतांच्या मनाची या नव्या परिस्थितीच्या बाबतीत कोणती प्रक्रिया झाली हा प्रश्नही माझ्या नव्या कादंबरीच्या दृष्टीनं मला महत्त्वाचा वाटू लागला. ही प्रतिक्रिया समजून घेण्यासाठी भूमिगतांपैकी जे जे ठळक कार्यकर्ते होते त्यांच्या प्रत्यक्ष गाठी घेऊन त्यांच्याशी चर्चा करणं आणि त्यांची विचारसरणी माहित करून घेणं मला फार अगत्याचं वाटलं.

भूमिगतांपैकी प्रमुख कार्यकर्त्यांची गाठभेट घेण्याचा बेत मला ताबडतोब अमलात आणता आला नाही. एक तर ही मंडळी सारखी दौऱ्यावर होती, आणि शिवाय कॉलेज सुरू असल्यामुळे ही मंडळी अमक्या दिवशी अमक्या ठिकाणी आहेत असं कळलं तरी त्याचा लगेच फायदा घेणं मला सोपं नव्हतं; परंतु 'झंकार' च्या दिवाळी अंकात माझी नवी संपूर्ण कादंबरी येणार अशी जाहिरात तर होऊन चुकली होती, आणि अंकाची तयारी करण्याची वेळ नजीक येऊ लागली होती. इतर दोन-तीन कथानकं माझ्या डोक्यात थोडी फार घोळीत होती. परंतु यंदाच्या दिवाळी अंकात होता होईतो भूमिगतांच्या चळवळीबद्दलची कादंबरी लिहिण्याची माझी इच्छा होती. त्यामुळे दिवसगत होऊ लागली तसतशी संकल्पित कादंबरीसाठी अवश्य ते साहित्य योग्य वेळेच्या आत मला गोळा करता येतं की नाही याची मला चिंता वाटू लागली.

पण अखेर ता. २२ ऑगस्ट १९४६ रोजी कुंडल येथे नाना पाटील, नाथाजी लाड, शाहीर निकम, रामू पवार, इत्यादी प्रमुख कार्यकर्त्यांच्या भेटी मला घेता आल्या.

चळवळीच्या अगदी प्रारंभापासून तो समाप्तीपर्यंतचा संबंध इतिहास त्यांच्या तोंडून मला ऐकायला मिळाला, त्यांचे विचार समजून घेता आले, शाहीर निकमांचे पोवाडेही थोडेसे ऐकायला मिळाले. चळवळीतले ठळक ठळक प्रसंग ज्या ठिकाणी घडले होते ती ठिकाणे मी आधीच पाहिलेली होती. या पुढाऱ्यांच्या नेतृत्वाखाली काम करणाऱ्या अनेक तरूणांचा परिचय मी आधीच करून घेतलेला होता, आणि त्यांच्या वैयक्तिक हकीगती मला ठाऊक झाल्या होत्या.

याप्रमाणे मला आवश्यक वाटणारी सर्व माहिती मला आता मिळालेली होती. मात्र नाना पाटील व त्यांचे प्रमुख सहकारी यांच्या गाठी-भेटी घेऊन व त्यांच्याशी चर्चा करून मी परत फिरलो तरी या एकंदर साहित्यातून कादंबरी कशी निर्माण करता येईल याबद्दलचा प्रकाश माझ्या मनात पडलेला नव्हता. मला इतिहास लिहावयाचा नव्हता, बखर तयार करायची नव्हती. नाना पाटलांचं अगर त्यांच्या पार्टीतील दुसऱ्या कोणा माणसाचं चरित्र लिहायचं नव्हतं, किंवा त्यांची निर्भेळ प्रशंसा करावयाची नव्हती. चळवळीत ज्यांनी प्रत्यक्ष भाग घेतला त्यांची कृत्यं, त्यांच्या मार्गातल्या अडचणी, त्यांनी दाखविलेलं शौर्य, चळवळ दडपण्यासाठी सरकारनं केलेल्या कारवाया, या घटनांवर जनतेच्या मनाच्या घडलेल्या प्रतिक्रिया, ज्यांतून भूमिगतांची चळवळ गेली त्या विविध अवस्था आणि त्या त्या अवस्थांतील भूमिगतांची मनोवृत्ती, इत्यादी वर्णन मला करायचं होतं; परंतु त्या एकंदर वर्णनाला मला कादंबरीचा आकार द्यावयाचा होता. कादंबरीबद्दल माझे काही सिद्धांत आहेत. त्यांपैकी पहिला मोठा सिद्धांत हा की, ती एक चटकदार वाचनीय अशी एकजिनसी गोष्ट असली पाहिजे, आणि कलाकृतीच्या ज्या काही कसोट्या मानल्या जातात त्या कसोट्यांना ती उतरली पाहिजे. हा माझा सिद्धांत मी कधी सोडलेला नाही, आणि आताही तो सोडावयास मी तयार नव्हतो. म्हणून कादंबरी लिहावयास आवश्यक ती सर्व माहिती मिळविल्यानंतर मी मनाशी विचार करू लागलो, या सर्व गोष्टींतून कादंबरी - म्हणजे एक आकर्षक चटकदार एकजिनसी कथानक आपल्याला कसं निर्माण करता येईल? माझी कल्पनाशक्ती मी सारखी चालवू लागलो; परंतु माझ्या मनाला चटकन पटेल अशा प्रकारची रम्य कथारचना मला सुचेना.

एक कल्पना मात्र ज्या दिवशी मी नाना पाटील वगैरे मंडळींच्या भेटीसाठी कुंडलला गेलो त्या दिवशीच माझ्या मनात आलेली होती. ती कल्पना अशी की,

जी नवी कादंबरी मी लिहिणार तिच्यात अमुक एका व्यक्तीची गोष्ट सांगण्याऐवजी एका विशिष्ट गावाची गोष्ट सांगायची, सातारा जिल्ह्यातील कोणत्यातरी अमक्या एका गावाच्या नमुन्यावर एक काल्पनिक गाव घ्यावं, आणि ते गाव बेचाळीसची चळवळ सुरू होण्याआधीपासून तो चालू घटकेपर्यंत कसं कसं पालटत गेलं ते सांगायचं. म्हणजे एखाद्या पुरुष व्यक्तीला नायक अगर स्त्री व्यक्तीला नायिका कल्पून कादंबरी लिहिण्याऐवजी या काल्पनिक गावालाच नायकत्व देऊन ती लिहावी. एका गावाची गोष्ट असं या कादंबरीचं स्वरूप ठेवावं ही कल्पना मला फार आकर्षक वाटू लागली, आणि तिला अनुलक्षून 'माझा गाव' असं नाव कादंबरीला देण्याचा विचार करू लागलो.

परंतु हे नाव ठरविण्यापलीकडे कल्पनेचं घोडं जाईना. एकामागून एक दिवस जाऊ लागले. ही नवी कादंबरी आपल्या हातून कशी काय लिहून होते कोण जाणे अशी काळजीही मला वाटू लागली. मात्र मनातल्या मनात ही काळजी वाटत असली तरी माझा धीर अगर निश्चय सुटला नव्हता. कारण कादंबरीलेखनात माझा अनुभव असा आहे की आपल्याला काही सुचेनासं पुष्कळदा होतं; पण असं झाल्यावर एक क्षण असा येतो की, मनातल्या कुठल्यातरी खोल जागेतली कळ एकदम फिरते आणि अशी एखादी कल्पना अकस्मात सुचते की एकदम पुढचा मार्ग दिसू लागतो.

हा अनुभव मला पुन्हा आला.

ता. २८ ऑगस्ट रोजी मी काही कामासाठी मुंबईस जावयास निघालो. रात्री गाडीत बर्थवर पडल्या पडल्या मी नव्या कादंबरीबद्दल विचार करित होतो. कोणत्याही कादंबरीची अखेर आपल्याला कशी करावयाची आहे त्याची निश्चित योजना करणं जरीचं आणि फायद्याचं असतं. फायद्याचं अशा दृष्टीनं की कादंबरीच्या अखेरचा प्रसंग किंवा अखेरच्या सुमाराचे कादंबरीतल्या मुख्य पात्रांचे विचार आपण जर पक्के केले तर त्या बिंदूपर्यंत तर्कशुद्ध आणि आकर्षक रीतीनं जाऊन पोचणाऱ्या प्रसंगाच्या साखळीचे दुवेही आपल्याला मग सुचत जातात. म्हणून कोणतीही नवी कादंबरी लिहिण्याच्या वेळेस त्या कादंबरीत पहिला प्रारंभीचा प्रसंग कोणता रंगवावा ते ठरविण्यात जसं मी माझं मन गुंतवितो, त्या प्रमाणेच हा पहिला प्रसंग जर सुचेनासा झाला तर कादंबरीची अखेर कशी करावी ते ठरविण्याचं काम माझं मन पुष्कळदा करू लागतं. आगगाडीतल्या बर्थवर पडल्या पडल्या मी माझ्या नव्या कादंबरीची